

XIX. Yüzyıl Türk Yazarları ve Avrupalı Seyyahlara Göre Türk Kadını

Yücel ÖZKAYA*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk kadınları daha çok içine kapanık, ekonomik özgürlüğü olmayan, evine bağlı, genellikle eğitimden yoksun idiler. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren açılan okullara az sayıda olsa da girmişlerdir.

XIX. yüzyılda siyâsî derneklerde olmamalarına karşın, sosyal derneklerde görev almışlardır.

Harem hayatı her zaman yabancıların ilgisini çekmiştir. Harem, ev reisinin kadınlarının, cariyelerinin ve çocuklarının yaşadığı yer olup, aynı zamanda evin kadını anlamına gelmekte idi.

Padişahın kız kardeşleri ya da kızları serbest bir hayat sürerlerdi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında kadınların dışarıda serbestçe dolaşması artmıştır. Müslümanların dışındaki kadınların serbestçe dolaşması ve giyinmesi hoş görüyle karşılanmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, eğitim, kadın, harem, XIX. yüzyıl, seyyah, *Kuran*, yazar.

ABSTRACT

Turkish Women according to Turkish Writers and European Travelers in the Nineteenth Century

In the Ottoman Empire, Turkish women were generally introverted, devoted to their home, mostly deprived of education and they were not economically independent. They were required to veil.

Women, even if they were not in sufficient numbers, started to attend modern schools, established after the second half of the 19th century. Even though women could not become members of political associations, they could undertake duties in social associations in the 19th century. The Harem life has always aroused foreigners' interest. The Harem was a separate part of an Ottoman house where wives, concubines and children of the head of the family live. Sisters and daughters of the Sultan used to have a freer life.

* Prof. Dr. Bilkent Üniversitesi, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bölümü, ANKARA
e-posta: yozkaya@eylul1937

Women started to go out more freely in the second half of the nineteenth century. That the non-Muslim women could freely go out and that they wore in their wish used to be tolerated.

Key Words: The Ottoman women, education, Harem, travelers, Ottoman writers, *Kuran*.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk kadınlarının genel bir portresini çizecek olursak, hemen hemen hepsinin içine kapanık, dar bir muhitte hayat süren, kocasına ve evine bağlı, ekonomik özgürlüğü olmayan, genellikle eğitimden yoksun kişiler olarak vasıflandırılması mümkündür. Dar muhitten kastımız saraydaki ve evdeki yaşamının dışına çıkmamasıdır. Kocasına ve evine bağlı olması ekonomik özgürlüğün olmamasının yanı sıra, aile bağlarının çok kuvvetli olmasının bunda büyük rol oynadığı unutulmamalıdır. Bu durumda eşi, çocukları, yakınları ile daha sıkı ve iç içe bir bağ bulunmaktadır. Esasen, koca evinden ayrıldığı zaman, genellikle de fakir muhitlerde, kadının anne ve babası bunu kendilerini küçültücü bir unsur olarak görmekte ve kızlarını yeniden kocasına dönmesi için zorlamaktadır. Bu yüzden boşanmaların sayısı pek fazla değildir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında kızların da okuyacağı öğretmen okulları (örneğin 26 Nisan 1870'de darü'l-muallimat) açılmıştır. Ama, bu yeterli değildir. XIX. yüzyılda, İmparatorluğun pek çok yerinde olduğu gibi İzmir'de eğitim yönünden geri kalmıştı. Seyyahlardan Rolleston, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir'de 18 Türk okulu olduğunu ve bu okullara yalnız erkek çocukların devam ettiğini açıklamaktadır. Çocuklar, camilere bağlı okulların dışında eğitim alamıyorlardı. Bu okullarda, matematik dışında, uhrevi bilgiler ağırlıktaydı. İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde zengin aileler çocuklarını, sarayda hanedana mensup ailelerin çocukları gibi özel öğretmenler ile yetiştiriyorlardı. 1891'de İzmir'de 81 Müslüman ilkokulu vardı. Bu okullarda okuyan kız öğrenci ise hiç yoktu. Diğer dinlerden ise beş bin kız çocuğu okula gidiyordu.¹ İzmir Amerikan Koleji ilk kız öğrencisini 1885'de almıştı. Okulda çok az sayıda Türk kız öğrencisi mevcuttu. Türkler İstanbul'da, İzmir'de ve diğer yerlerdeki yabancıların yönettiği okullara pek itibar etmiyorlardı.² 1900 İzmir şehir rehberine göre, sekiz erkek okulunda 707 öğrenci, beş kız okulunda 436 öğrenci eğitim görmekteydi.³ 1900'de yeniden açılan darü'l-fünûna kız öğrenciler de kabul edilmiştir. Ne var ki, buradaki kız sayısı da yok denecek kadar azdır.

1 Aksoy: 1986: 42.

2 Çalışlar: 2006: 35.

3 R. Beyru: 2000:308.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulmaya başlayan siyasi derneklerde kadınlar yoktur. Yalnızca kadınların kendi aralarında kurdukları, siyasî amaçları olmayan bir iki dernek ve kadın mecmuaları bulunmaktadır. Bu yüzden Genç Osmanlılara mensup cemiyetlerde hiçbir kadın üye yer almamıştır. Ayrıca, ne Osmanlı meşveretlerinde (meclislerinde), ne de Osmanlı parlamentolarında kadın üye bulunmamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar nâ-mahrem kabul edilmişler ve bu yüzden de kapalı bir hayat sürmek zorunda kalmışlardır. Harem sistemi sarayda olduğu gibi evlerde de mevcuttur. Evde tüketici durumda oldukları için, üretimde de söz sahibi olamamışlar, bu yüzden de yurt dışına sürülmüş olan hanedan mensubu kadınların ellerindeki servet kısa sürede tükenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk kadınları ister sultan, ister bakan hanımı olsunlar, eşleri hakkında basına bilgi vermemişler, hatıratlarını yayınlamamışlar, etrafa bilgi sızdırmamışlardır. Hiçbir padişah, sadrazam, bakan hanımının, kocası ya da ülke hakkında ne çevresine, ne de dış dünyaya bilgi ve beyanat verdiği görülmemiştir. Bu Cumhuriyet döneminde bile sürmüştür. Osmanlı'nın son kuşaklarından olan, Latife Hanım da, bütün ısrarlara karşın, bu geleneğe sadık kalmış, ne Mustafa Kemal Paşanın sağlığında, ne de ölümünden sonra basına özel hayatları konusunda bilgi vermemiştir. Eşleri hakkında olmasa da, baba ve dedeleri, yurt dışına sürülen hanedan mensuplarının hayatları hakkında bilgiler verenler vardır. XIX. yüzyılda Ayşe Osman oğlu babası II. Abdülhamit Khenize Murat, dedesi V. Murat hakkında kitap yazmışlar ya da yazdıkları kitaplarda bunları konu etmişlerdir. Bu kitaplardan anlaşıldığına göre, bunlar saraydan ayrıldıktan sonra, mücevherlessiz, şatafatsız, basit bir dünya ile karşılaşmışlardır. Khenize Murat, kendi yaşamını konu alan kitabında acımasız bir dünya ile karşılaştığını, sarayı nasıl özlediğini açık bir şekilde dile getirmiştir.

Harem hayatı her zaman yabancıların ilgisini çekmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Topkapı Sarayı'nda Mabeyn ile Kızlar Ağası Dairesi arasında yer alan harem bölümü kapalı bir kutu gibidir. Zaten, harem girilmesi yasak yer anlamına gelir. Genellikle, ev reisinin kadınları, cariyeleri ve çocukları ile yaşadığı yer olan harem, aynı zamanda evin kadını anlamına gelir. Topkapı Sarayı, yalnızca devlet işlerinin yürütüldüğü bir yer değil, aynı zamanda müzik ve gösterim sanatlarının öğretilip uygulandığı bir konseratuvar, bir çeşit güzel sanatlar akademisi gibi idi. Cariyeler burada müzik dersi de alıyorlardı. Müzik ile ilgili hocaların cariyelere müzik dersi verdiğini bilmekteyiz. Padişahların kızlarının sarayları ve köşkleri de mevcuttu. Bura-

larda cariyeler müzik dersi alır, çalgı çalarlardı. Örneğin, I. Abdülhamit'in kızı Esmâ Sultan'ın sarayında cariyelere çalgı ve dans öğreten Civan adlı biri vardı. Ayrıca bir Frenk öğretmen tamburi daire, zil, çeng ve bozok öğretiyordu. Bir de cariyelere ney öğreten Mevlevî İsmail Şeyda vardı. Bunların sayısı bir hayli fazladır.⁴ Haremın asıl adı "Darü's'ade" yani saadet evidir.⁵

Nöbet yerlerinde sarayın harem ağaları sıra ile nöbet tutmaktaydı. Harem, hünkâr dairesinin etrafında kurulmuştur. Sultan unvanı, padişahın kızlarına ve kız kardeşine de verilmekteydi. Padişahın annesine ise valide sultan denilmektedir.

Saraydaki odalıkların sayısını tayin eden bir kanun veya bir örf, adet yoktu. IV. Murat'ın üç yüz odalığı vardı. Ubucini'nin öne sürdüğüne göre bunlardan yüz otuz çocuğu oldu. Fakat, I. Mahmut buna bir sınır koymak gereğini duydu. Odalıklardan sonra diğer sınıflar gelir. Bunların çoğu Çerkez veya Kafkasya'nın öteki ırklarına mensup üç yüz kadınlık bir personeli oluşturmaktaydı. Odalıklar, diğer kadınlardan farklı olarak yasaların korunmasında değildir. Bu yüzden, bunlar, geleceklerini korumak için çeşitli entrikalar çevirmekteydiler.

Sarayda her kadın ayrı bir daireye ve hamama sahiptir. Odalıklar yüksek aynaların çevirdiği büyük bir yuvarlak salona açılan odalarda yatarlardı.⁶

Kadınların kapalı bir hayat sürmesine İmparatorlukta devamlı dikkat edilmiştir. Padişahlar bile, yakınçağlarda, III. Selim ve II. Mahmut daha önceki padişahların yayınladığı hatt-ı hümayûnlar ve fermanlar doğrultusunda hatt-ı hümayûn ve fermanlar çıkararak kadınların giyimlerine ve gezinmelerine karışmışlardır.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum ve Frenk kadınları daha serbest ve yüzleri açıldı, Musevi ve Ermeni kadınları yüzlerinin yarısını gösterirken, Türk kadınları yüzlerini kapalı tutarlardı. seyyahlar, Türk kadınlarının tesettür nedeni ile çarşaf ya da manto giydiklerini, yüzlerini peçe ile örttüklerini, zaman zaman da saçlarını kısıcık kestiklerini belirtmektedir. İzmir'de yayınlanan Hizmet Gazetesi, III. Selim, II. Mahmut'un kadın giyimi hakkında yayınladıkları sert hatt-ı hümayûnlarda görülen bir üslupla kadınlara hücumda bulunmuştur. 7 Ocak 1890 tarihli yöneticiliğini Tefik Nevzat ve Halit Ziya'nın yaptığı Hizmet Gazetesi kadın giyimi konusunda şu ifadelerle yer vermiştir.

4 And: Sanatçı 1999: 71-74.

5 Uluçay: 1985: sayfa 7-9.

6 Ubucini: 106-108.

7 Karal 1946, : 102. Ayrıca bak. Bekir Koç: II:Mahmut'un Hatt-ı Hümayûnları, basılmamış doktora tezi.

"Şu aralık kentimizde, bazı kadınların ferace ve çarşaf yerine alafanga manto giydikleri ve malum olduğu üzere, işbu mantolar gayet dar olmak nedeniyle içindekinin vücudunun tüm hatlarını ortaya çıkardığı ve buna ilâveten, peçeler dahi baştan arkaya atılmak suretiyle yüzün kapanması hususuna da riayet edilmediği görülüyor".

Gazete örtünmenin şeriat gereği olduğunu savunarak, kadınları velilerine şikâyet etmektedir.⁸

Osmanlılardaki düğünler ve kadınlar ile ilgili bazı geleneklerin aradan uzun yüzyıllar geçmesine karşın, bugün de özellikle dar muhitlerde ve kırsal kesimlerde sürdüğüne şahit olmaktayız. Örneğin, Manuel Serrano Y. Sanz'ın 1552-1556 yıllarına ait anlatımındaki hususların bugün de var olduğunu açıkça görmekteyiz. O zamanki evlenme törenleri yine mevcuttur. Yazarın o zamanki anlatımına göre, gelin çeyiziyle erkek evine gelir. Ancak, bu en olacak olaydan önce, gelinin annesi ev ev dolaşp herkesi düğüne davet eder. Karşılama davul-zurna ile olur. Ziyafetten sonra kadınlar gelini hamamda yıkarlar, geline kına sürülür, geç saatlere kadar çalıp, eğlenilir. Atlı, çalgılı, kadınlı erkekli gruplar gelini damadın evine getirir. Karanlık basınca da geriye dönerler.⁹ Demek oluyor ki, aradan geçen bu kadar zamana karşın gelenekler sürdürülebilmektedir.

İstanbul'da, İngiltere kalının elçisi olan Winchesley Kontunun silahtarı ve katipliği görevlerini de yapmış bulunan Ricault'un 1686'da yayınladığı esere göre, Osmanlı Türkleri arasında evlilik kutsaldır. Evlilikte dört kadına kadar evlenme hususu bir din hükmü değildir. Bu siyasi sebeplerle ilâve edilen bir husustur. Türk yazarlarından Şemseddin Sami de, *Kurân-ı Kerim* çok eşliliği engellemiyorsa da, emretmiyor ve tavsiye etmiyor. *Kurân-ı Kerim*'in kanun tarafı çok eşliliğe izin veriyorsa, ahlâk tarafı da çok eşliliği takdir etmiyor demektedir. Şemseddin Sami, çok eşliliğe izin olunduğunu beyan eden ayet-i kerimenin altında "Bir kadın ile kanaat etmek daha iyidir" anlamına gelen ibarenin bulunduğunu unutmamak lâzımdır demektedir.¹⁰

Ricault'a göre, kadınlar arasındaki çekişmeler, birçok aç gözlü erkeği tek kadınla yetinmeye zorlamaktadır. Bu yüzden, pek çok Türk erkeği huzuru tek eş ile yaşamakta bulmuştur. Busbecq'in de belirttiği gibi, Türkler cariyelerinden olan çocuklara adlarını verirler ve onların miraslarından yararlanmalarını sağlarlar. Türkler arasında geçici evlilik de vardır. Buna göre, erkek kadını belirli bir süre nikahlar ve ayrılırlarken söylenen parayı kadına verir.

8 Beyru: 2000: 207, Çalışlar 2006 : 44-45.

9 Serrano: 90-92.

10 Şemseddin: 1996: 65-66.

Türk kadınları, kocaları kendilerine her türlü gereksinimlerini sağladıkça boşanmayı istemezler. Ancak, iktidarsızlık, soğukluk gibi durumlarda boşanmayı talep ederler.¹¹

Madam Lady Montague, 1 Nisan 1717'de yazdığı mektubunda Sofya'da gördüğü bir Türk kadın hamamını dünyaya tanıtmıştır. Hamamdaki Türk kadınlarının çok güzel olduklarını, bol bol dedikodu yaptıklarını, herkesin hamamda çıplak gezindiğini, kadınların tenlerinin beyaz, saçlarının inci ve kordelelerle süslü olduğunu, bütün kadınların güzellik perisine benzediklerini dile getirmiştir.¹²

Osmanlı ülkesini gezen seyyahların çoğu, Osmanlının göze çarpan iki noktaya daha çok değinmektedir. Bunlardan birisi kölelik, diğeri ise kadınların rolüdür. Avrupalı seyyahlar kadının rolünü, toplumun kaynağı olarak ailenin temeli değil de, bir şehvet kaynağı olarak ele almaktadırlar.¹³

İster sultanın, isterse herhangi bir Türkün haremı tamamen İngilizlere ve yabancılara kapanmış olduğundan, onların harem hakkında fikir üretmeleri hayal güçlerinin çalışmasına kalmıştır. İngilizler, Türk kadınının cinsel pasifliğinin hamamda vücudunun kavuştuğu rehavetten kaynaklandığı düşüncesindeydiler. Onlar, yazılarında Türk erkeğini cinsel bakımdan doyumsuz görüyor, çok eşlilik ile bunun önlendiğini açıklıyorlardı. Ancak, erkek seyyahların Türk kadını ve Türk haremını tam olarak bilmediklerini, bu yüzden düşüncelerinin gerçekçi olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmek daha yerinde olur. Lady Mary, Türk kadınının ahlâkî karakterinin arsızlık ve şehvetten tamamen uzak olduğunu, vücutlarını hürmet ve zerâfetle hareket ettirdiklerini, vücut ölçülerinin İtalyan Rönesansının öne sürdüğü klasik ölçüye yaklaştığını açıklamaktadır.¹⁴ Çok fazla evlilik usulü Osmanlılara, Araplardan *Kuran* vasıtası ile intikâl etmiştir. Beylikler döneminde ve kuruluş sıralarında bu pek görülmemektedir. Hazreti Muhammed Mustafa döneminde savaşlarda erkeklerin ölmüş olması, kadınların çok fazla sayıya ulaşması nedeni ile bu husus uygulanmıştır. *Kuran*'da yer alması nedeni ile Osmanlılar da bunu uygulamışlardır. II. Abdülhamit döneminde ise, bu tip çok evliliklerin sayısı çok azalmıştır.

Elizabeth Lady Craven, 1785-1786 tarihlerindeki Osmanlıyı anlatırken, Türk hamamlarına da değinmekte, hamamdaki Türk kadınlarının "hoş ve

11 Ricault: tarih yok 36-37.

12 Lady Montague: tarihi yok: 36-37.

13 Harold Heppner: Aydınlanma Çağında Batılıların Türk İmajı, Eskşehir, 1987, sh. 112 " I. Uluslar arası Seyahat-nâmelerde Türk ve Batı Sempozyumu Bildirileri".

14 Rheinhold Schiffer: 1987 : 314.

yumuşak” olarak nitelemektedir. Ona göre, Türk kadınları zamanlarının çoğunu hamamda, ya da giyim-kuşamla geçirmekte ve sık sık hamama gittiklerinden etlerinin sertliği bozulmakta, bu yüzden de çok daha yaşlı görünmekteydiler.¹⁵ Oysa, Türkiye’de uzun süre bulunmuş olan Baron de Tott,¹⁶ 1784’de yazdığı bir eserinde, Türk kadınlarının hamama sık gitmesinin deri gözeneklerinin gözle görülür derecede açılmasını, kasların gevşemesi ile yaşlılıktan önce kırışıklıkların önlenmesini sağladığını öne sürüyor. Onun belirlemesine göre, kadınların bulunduğu sırada hiçbir erkek hamama giremez.¹⁷ Bu bugün için de hem erkek, hem de kadın hamamları için geçerlidir.

Avrupalı seyyahlar, genellikle doğu kadınlarının ağır, tombul olduklarını öne sürmektedirler. Bu doğrudur. Onlara göre, kadının yaşamı işe yaramaz bir lüks içinde geçmekte, var oluşlarının amacı ve anlamı, efendisinin daveti ile efendisinin yatağını paylaşmaktır. Kadın çalışmadığına göre, çocuklarının bakımı ve ev işleri ile uğraşması da doğal olmalıdır.

XVIII. yüzyıl seyyahlarının çok azı, haremın sadece cinsi zevklerin yeri değil, aksine kadınlarda çalışkanlık, uzak görüşlülük ve tutumluluk gibi faziletlerin istenildiği bir ev düzeni olduğuna işaret etmişlerdir. Türk kadınlarının ev kadını olarak görülmesiyle, doğulu kadın imajında da değişiklikler olmuştur. Kadın cinsel üreme olmaktan çıkmış, erkeğin eşi durumuna gelmiştir.

İngiliz yazar Thornton yaşamdaki orta tabakanın Türk karakterini en iyi şekilde ortaya koyduğunu ve bu karakterin geleneksel ruhâni yaşam şekillerinin izlerini taşıdığını, bunun İngiltere’de de böyle olduğunu vurgulamaktadır. Dallaway ise, 1797’deki izlenimlerini dile getirirken, sıcak banyoların ve tek düze hayatın etleri gevşettiğine değinirken, diğer yandan da en büyük aile mutluluğunun Türkiye’de mütevâzi ailelerde bulunabileceğini ifâde etmektedir.

Harem hakkında büyük tenkitlerde bulunan William Hunter ise, harem dışındaki kadınlar için şunları söylemektedir: “Harem dışındaki yaşamda Türk kadınları doğuştan harika bir duyarlılığa sahiptirler. Avrupa tipi bir evlilikte, Türk kadınları karşılıklı arkadaşlık ve sevginin en güzel tadına varmaktadırlar.” Bu seyyahlar, XIX. yüzyılın seyyahlarının düşüncelerine ışık tutmuş-

¹⁵ Schiffer: 301-302.

¹⁶ Baron de Tott 1756’da Fransa hükümeti adına Türkiye’ye gelmiş, Türkçe öğrenmiş, Osmanlı İmparatorluğu hakkında incelemeler yapmış ve kitaplar yazmıştır. II. Mustafa’nın askeri danışmanıdır. Türk topçu ve istihkâm sınıflarını yenileştirmiş, döküm-hâne ve hendese-hâneyi yeniden düzenlemiştir. *Memoires sur les Turcs et les Tartares* adlı eserinde Türkler için olumsuz ifadeler yer vermiştir.

¹⁷ Baron de Tott. tarih yok: 83.

lardır. Aslında, XIX. yüzyıl seyyahları için bir halkın medenî gelişmelerdeki gücü, doğallık ve heybetlilikten çok daha önemliydi. Bu açıdan Türkler, Avrupalılara göre geri kalmışlar ve kendilerini bin bir gece masallarına kap-tırmışlardı. Bu seyyahlar medeniyetteki gelişmelerin yalnızca Avrupalıların eseri olduğunu vurgulamaktaydılar.¹⁸ Osmanlı kadınları ile erkeklerin çok evlilik yapması, evlere köle satın alınması Avrupalı seyyahlar tarafından tenkit edilmektedir. Ancak, Türk kadınlarının hayatını öven seyyahların sayısı da az değildir.

Thomas Thornton, 1809'da yazdığı *The Present State of Turkey* adlı eserinde, Türk kadınları örf ve adetlerine olduğu kadar içinde buldukları toplumsal kesimin itibarına uyacak şekilde ve vücutlarının endâmında güçlü etkiyi uyandıracak sanat ve özen ile eğitiliyorlar demektedir. O, Türk kadınının doğuştan gelen hoş ürkekliğinin, uysallığının, onu daha mükemmelleştirdiğini de ifade etmektedir.¹⁹

1814'te, İstanbul'da bulunan ve buradaki anılarını anlatan Edward Raczynski, esir pazarlarına değinmektedir. Türk erkekleri bir tek kadınla yetinmediği için satın alınan esirlerle de ilişki kurmaktadırlar. Çeşitli yerlerden getirilen kadınlar "Avrat Pazarı" denen yerlerde Müslüman erkeklere satılmaktadır. Otuz sene önce (muhtemelen 1784) I. Abdülhamit Avrupalıların buraya girmelerini yasaklamıştı. Burada on sekiz yaşındaki bir kız iki yüz dükaya satılıyordu. Kızların fiyatları "Avrat Pazarında" öğrendikleri dans, şarkı, gitar ve örgü ile güzelliklerine göre sekiz yüz dükaya kadar yükselmekteydi.²⁰ Yazar, burada yanılmaktadır. Satın alınan kızlar evde ev işleri ile uğraşması için alınmakta, evlenme çağı gelenler de kısmeti çıkarsa evlendirilmekteydi.. 1864 tarihli bir senetten on yaşındaki bir Çerkez kızının dört bin kuruş karşılığında satıldığını görmekteyiz.²¹ Çerkez cariyelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda önemi büyüktür. Çerkez kızlar, birçok hanedan erkeği ile evlenmişler, büyük itibara ve mevkiye yükselmişlerdir.²²

İslam kanunları kadınlara karşı katı ise de, padişahın kız kardeşleri ya da kızları bu kanunların dışında kalmaktaydı. Onlar hürriyetin tadını çıkarırlardı. Kocaları, padişahın izni olmadan, onlardan ayrılamaz ve hatta başka kadınla evlenemezlerdi.²³

18 Schiffer: 304-309.

19 A.g.m, sayfa : 316.

20 Raczynski: 178.

21 Karal: c.VIII, s.208.

22 Çağatay Uluçay 1985: 12.

23 Raczynski: 179.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, yirmi sekiz yaşında iken İstanbul'a gelen Edmondo de Amicis, Türk evini anlatırken, evin haremlik ve selamlık diye ikiye ayrıldığını, haremliği tek başına kadının idare ettiğini belirtir. Ona göre, erkek haremliğe seven bir kalbin tesellilerini istemek için değil, kaygılarını, günlük dertlerini unutmak ya da hislerini yatıştırmak için gitmektedir. Kadın, erkek için "zevk" anlamındadır. Çünkü, onun birçok kadını vardır. Bu yüzden kadın devamlı neşeli görünmek zorundadır. Çocuklarıyla teselli bulan orta sınıftan bir Türk erkeği, iktisâdî sebeplerden dolayı karısına daha yakındır. Fakir Hristiyan ve Müslüman aileleri arasında gerçek bir fark yoktur. Edmondo kitabında çok eşliliğin zararları üzerinde uzun uzadıya durmaktadır.

Edmondo, boşanma üzerinde de gözlemlerini aktarmıştır. Kadın evlendiği yere çeyizini ve halayığını da getirirdi. Kovulma ve boşanma hallerinde, koca kadına rahatça yaşaması için gerekli parayı vermek zorundadır. Bu zorunluluk kocanın kadına iyi muamele etmesini sağlar. Eğer kadın boşanmak isterse, mahkeme hemen boşanmayı kabul eder. Kocasından şikâyetçi kadın şikâyetlerini yazılı olarak mahkemeye verdiği gibi, bir vezirin hatta sadrazamın huzuruna da kabul edilebilir ve dinlenir. Diğer kadınlarla geçinemeyen kadına, koca ayrı bir ev açar. Türklerde babasız çocuk yoktur. Evlenmemiş erkek ve kadın da pek bulunmaz. Edmondo'ya göre, Osmanlılarda, sanıldığı gibi aksine zoraki evlilikler çok azdır.²⁴ Edmondo bu fikirlerinde haklıdır. mahkeme kayıtları da bunları doğrulamaktadır.

XIX. yüzyıldan önce, kadınlar kocaları ya da yakın akrabaları ile birlikte olmadıkları taktirde seyahat edemezlerdi. Cariyeler için de bu geçerliydi. Bir köle ise hiçbir zaman hanımının yüzünü göremezdi²⁵. Edmondo'ya göre ise, Türk kadınları hürdür. Hanımlar sokağa çıkmak istediklerinde, harem ağalarına arabalarını hazırlamalarını emreder, kimsenin iznini almadan sokağa çıkıp, karanlık basmadan geri dönerlerdi. Bu kadınlar günlerini hamamlarda, vapurlarda, piknik yerlerinde, mezarlıklarda, Tarabya'da, Büyükdere'de geçirebilirler, hiçbir erkek onlara karışmazdı.²⁶ Ancak, Edmondo'nun konu ettiği dönemin Tanzimat'tan sonraki yenilikler dönemi olduğunu da unutmamak gerekir.

Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız* kitabında, Edmondo'nun söylediklerinin tam tersini ileri sürüyor. Seydi Bey, saray ve zengin konaklarında harem hayatı dışında kadın-erkek ilişkilerinde büyük bir baskının olduğunu öne sürüyor. Eve gizlice erkek alanlar ya da şüpheli olarak eve girenler derhal

24 Amicis 1986: 247-248.

25 D'ohsson: Çeviren: Zerhan Yüksel), 167.

26 Amicis 1986: 230-231.

yakalanır ve şehir dışına çıkarılırdı demektedir. Ama, görüldüğü üzere, o da, saray ve zengin konaklarında serbestliğin olduğunu inkâr etmiyor.

Önceki yüzyıllarda, saray kadınları dışında hiçbir kadın ne tek başına, ne de bir erkekle kayığa binemezdi. Bu İstanbul'un fethinden sonra konmuş bir yasaktı. XVI. yüzyılda konmuş ve XIX . yüzyılda artık uygulanmayan bir yasak da, kadınların kaymakçı dükkanlarına gitmemesi konusu ile ilgilidir. 1752'de çıkarılan bir fermanla, İstanbul kadınlarının şehir dışındaki gezme yerlerine gittiklerinin duyulduğu ve görüldüğü açıklanmakta, kadınları arabalarına alan arabacıların da hemen İstanbul'dan çıkarılması emredilmektedir.

Daha önce de kısaca belirttiğimiz üzere, kadınların kıyafetlerine de sık sık karışılmaktaydı. 1725'te yazılan bir fermanla anladığımızı göre, kadınların giysileri bozuk ve kışkırtıcıdır. Bu tip giysilerin giyilmemesi lâzımdır. Fermanla, kadınların kocalarına bu giysileri zorla aldattıkları, bu yüzden erkeklerin boşanma noktasına geldikleri anlatılmakta ve "bu garip kıyâfetler yasaktır" denilmektedir. "Kadınlar büyük yakalı feracelerle (kollu, uzun boy-lu, bol, mantoya benzer üstlük) sokağa çıkmayacaklardır. Çıkarlarsa feraceleri kesilecektir. Uslanmayanlar, İstanbul dışına sürülecektir.." III. Selim 1791'de İstanbul, Eyüp, Galata, Üsküdar kadınlarına, yeniçeri ağasına ve terzi bazılarına gönderdiği fermanla "Kadın taifesinden sokaklarda ve pazarlarda iştiha çekici tavırlarla dolaşmaları öteden beri yasaktır" demekte ve ince olan İngiliz şalının giyilmemesini emretmektedir. Gene, III. Selim, Kaimmakamına hitaben yazdığı fermanla, kadınların açık renk ferace giymelerini yasaklamıştı.²⁷ XX. yüzyılın hemen başlarında ise bu yasaklara, bütün uyarılara karşın uyulmadığı göze çarpmaktadır.

Büyük tarihçi ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*'inde kadınların kıyâfetlerinin kötü olduğuna değinmekte ve buna izin veren kocaların cezalandırılmasını istemektedir. Ona göre, daha önce İslâm halkı ırz ve namus sorunlarına dikkat ve özen göstermiştir. Ama, bir zamandan beri gerek saraylılar ve gerekse İstanbul'un moda meraklısı hanımları atlas ferace giymek ve gayet ince yaşmaklar kullanmak yoluna gitmişlerdir. Bu da İslâm halkı için ağır bir hakaret gibi görülmüştür. Bu durum karşısında, Sadrazam Alî Paşa bazı kararlar almış "Irz ve namusca görülen tersliklerin giderilmesi ile ırz ve namusca belli olan usul ve adetlerin eski hallerine iadesi" hususunda girişimlerde bulunmuştu. Buna göre "Meclis-i mahsûsa bi'l-müzakere kadın-

27 Geniş bilgi için bak: Yücel Özkaya, "III. Selim'in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümayûnları", *OTAM*, c.1, sayı 1, Ali Seydi Bey: 261-262. Aynı kitapta, 1904'te kıyafetlere karışıldığı, çarşaf ve feracelere müdahale edildiği, beyaz manto giyildiği, yüzlerin örtülmediği, bunların önlenmesi gerektiği açıklanıyor. Bak. sayfa 266-267.

ların atlas ferace giymemeleri ve ince yaşmak kullanmamaları husûsunda gizlice tembihlerde bulunmak ve buna aykırı hareket edenlerin feracesinin“ yakasını kesebilmesi için ilân çıkarılacaktı. Bununla da yetinilmeyip, kocaları da cezalandırılacaktı. Bu ilân-nâmeyi okuyan padişah buna çok kızmış ve Rıfat Paşayı çağırıp, ona “Bunun icrâsı kâbil midir? Bu şiddeti benimkilere mi edecekler? Sen bu mazbatayı nasıl mühürledin?” diye azarlamıştı. Bu arada, sadrazam değişikliği olduğundan, Rıza Paşa ilân-nâmeyi Kıbrıslı Mehmed Paşaya götürmüştü, o da, kadınlar arasında medh edilecek şekilde ilân-nâmede değişiklik yapmıştı.²⁸

5 Kasım 1859 tarihli ilân-nâmede, İslâm halkının şeriata göre, ırz ve namusunun korunması hususunun şart olduğu yer almakta, ama, bir süredir bazı kadın tayfasının usule aykırı olarak ince yaşmaklar tuttıkları, uygunsuz feraceler giydikleri ve açık saçık “türlü türlü heyet ve kıyafetleri ile sokağa çıkmakta ve seyir yerlerinde erkeklerle karışık durarak” şer’e aykırı davrandıkları öne sürülmekteydi. Bunlar aile hayatını harap edecek, sefahata neden olacak olaylardı. Kadın giysisi ilânda şöyle açıklanıyordu. Bundan sonra sokağa çıkacak kadınlar içleri görünmeyecek yaşmak tutacak ve feraceleri çuhadan ve diğer çuha cinsinden ve Ankara şalı ve sofundan ve bunlara benzer cinslerden olacaktı. Feracelerin etrafı da işleme ve sırma gibi birtakım gereksiz ve masraflı şeylerle süslenmeyecekti. Sade çorap ile sokağa çıkılmayıp, çedik ve buna benzer edepli ayakkabı yiyilecekti. Kadınlar “dükkan ve mağazaların önünde durup, eşyayı alacaklar, asla içeri girmeyecekler, seyir yerlerinde erkeklere mahsûs olan mahallere gitmeyecekler”, kadınlara ait yerlerde oturacaklardı. Haremler kendi seviyelerinin üstündeki arabalara binmeyecekler, harem arabacılığına yakışmayan arabacılar kullanmayacaklardı. Erkekler de edebli davranacaklardı.²⁹ Oysa, Osmanlı kadınlarının bu tarihteki giyimleri güzeldir. XVIII. yüzyılın sonlarında, Parisli kadınların, Osmanlı kadınlarının giysilerine hayranlık duydukları bilinmekteydi. Esseyid Ali Efendi, Paris’te elçi olarak bulunduğu 1797 senesinde, yarım yüzyıldır Türk yüzü görmemiş Fransız halkı tarafından büyük ilgi ile karşılanmış, kendisi ve maiyyeti sayesinde Türk giysileri büyük bir çevreye yayılmıştı. Parisli kadınlar, Türk kadınları gibi giyinmeye, şapkalarını Türk kadınlarınıninkine benzetmeye başlamışlardı.³⁰

Osmanlı kadınlarının büyük çoğunluğu daha önce de bahsettiğimiz üzere okuma-yazmadan yoksundu. Erkekler “saçı uzun, aklı kısa” diye düşündük-

28 Ahmed Cevdet Paşa: 1960,: 87-88.

29 Ahmet Cevdet: 1960, Tezkere 13-20, 88-89.

30 Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.V, 1970: 80.

lerinden onların ilerlemeleri için gayret göstermezlerdi. Kadınlar, kitaplarından ve erkeklerin sohbetlerinden bilgi edinemediklerinden cahil kalırlardı.³¹ 1878 Meclisinde Yanya Mebusu Abdül Bey bu durumu açık olarak Mecliste yaptığı konuşmada ortaya koymuş ve kadınlar için “Şu kadın taifesini insan sırasına koyduğumuz yok ki terbiyelerine dahi çalışmış bulunalım. Bilmiyoruz ki erkek terbiyesi, kadının terbiyesine bağlıdır” demiş ve çocuğun iyi yetişmesi için kadının cahil olmaması gerektiğine işaret etmiştir.³² *Kamus-i Türki*'nin yazarı Şemseddin Sami'nin de aynı hususlara aynı şekilde değindiğini görmekteyiz. O da, insan toplumunun erkek ve kadınlardan oluşan iki eşit kısım olduğunu bu iki kısımdan birisinin cahil, tembel ve eğitimsiz olması halinde, insan topluluğunun istenilen surette ilerlemesinin ve uygarlaşmasının mümkün olamayacağını savunmuştu. Ona göre, erkeğin eğitimi yalnız kendisinde kalır. Oysa, kadın bilgi ve eğitiminden evlâdını ve belki hizmetçilere kadar bütün ev halkını, bütün aileyi yararlandırır. Kadınları terbiye etmeksizin, yalnız erkekleri terbiye etmek yararlı değildir. Bir topluluğun terbiyesinin esası kadınların terbiyesi yani eğitimidir.³³

Ahmet Cevdet Paşa, Rumeli yakasındaki kadınların hayatını anlatırken, onların saray ve Anadolu çevresindekilerden daha rahat olduklarını ortaya koymaktadır. Onların hayatı çok serbest ve rahattır. Cevdet Paşa, 20 Aralık 1863 günü Saraybosna'ya gelmiş ve buradaki kız okullarını gezmiştir. O, Bosna'daki çocukların geç yetiştiklerini, buluş çağının geç olduğunu, erkeklerle kızlar arasında “aşıkdaşlık” usulünün geçerli olduğunu, bu yol ile gayet serbest ve açık olarak birbirleriyle konuştuklarını açıklamaktadır. Burdaki gençler on yedi, on sekiz yaşına kadar aşıkdaşlık yapmaya başlarlar. Ne kadar yaşlansalar bile evlendirilmedikçe İslâm kızları dahi ferace giymeyip, açık gezerler. Ama, nikahlanınca ferace giyer, yüzlerini kaparlar. Kızların böyle açık- saçık gezmeleri asla namusa aykırı görülmez, tersine Boşnak kız ve erkekleri namuslu kişilerdir. Kızlar yirmi beş yaşına kadar açık gezerler. Burada kasaba büyüklüğünde köy azdır. Ama, hiçbir kadının ırzına da geçilmemiştir.³⁴ Aşıkılık usulüne ulemeden bazıları itiraz etmiştir. Ama, eskiden beri adet olduğundan kaldırılması mümkün değildir. Bu usul sırasında edep ve namusa aykırı bir hareketin olmaması için özen gösterilmektedir. Delikanlılar sürekli olarak kızların evlerinin pencereleri önüne gidip, konuşur ya da kızlar sokak kapısına inip, delikanlı ile görüşür ve bazen anneleri

31 Edmondo de Amicis: *a.g.e.*, sayfa 250.

32 Us: 1939: 144-146. ayrıca bak: Enver Ziya Karal, c. VIII, s.382.

33 Şemseddin Sami: 1996: 36-47.

34 Ahmed Cevdet Paşa: 1963: 24.

su ya da kahve verir ya da delikanlı avlu içine girer ve kız ona abdest alması için ibrik ve namaz kılması için seccade verir. Ama, bu arada elleri ellerine değse bile bu nikâh hükmünde rutulur ve hemen “akd-i nikâh” ettirilir. Kızlar ve erkekler aşıklık boyunca huylarını öğrenir, evlenmeye karar verir ve mahkemede nikâh akdi olur. Düğünler masraflı olduğu için düğün yapmama tercih edilir. Haftalarca ziyâfet vermek, iş işlemek, ağır elbise diktirmek pahalı olur. Bu yüzden düğün yapmadan evlenmek daha geçerlidir. Saraybosna'ya giden valiler ve diğer memurların daire halkından çoğu evlenerek orada kalmıştır. Hristiyanlar kızlarını satarcasına aşıklarından fazla akçe almak gibi bir adete sahip olduklarından kızlarına zor koca bulurlar.

Aşıklık yolu ile kolay koca bulunursa da, düğün olmadan kız kaçırma yoluyla evlenmeyi benimsemeyen zenginler düğün yapmaktadırlar. Ama, bu konuda çok senet harcanır. Bundan dolayı sırma işlemeli ve ağır, pahalı elbise ile olan düğün masrafları yasaklanmıştır.³⁵ Görülüyor ki, İmparatorluğun iki yakasında kadınların durumu farklıdır saray ve Anadolu yakası kapalı, Rumeli tarafı ise daha serbest ve açıktır. Ahmet Cevdet Paşa, Rumeli'deki serbestliği beğeniyor. Ancak, saray ve Anadolu'daki kapalılığı da savunuyor.

Edmondo, Osmanlı kadınlarının ekseriya tatlı, merhametli, utangaç, ama ateşli ve gururlu olduklarını öne sürer. Birden fazla evlilikler, Edmondo'nun yaşadığı devirde de, yani XIX. yüzyılın sonlarında azalmıştır. Çok evliliği destekleyen Türk erkeği çok azdır. Birçoğu çok evliliğe karşı açıktan açığa ve şiddetle mücadele vermektedir. Bakanlıklardaki yüksek memurlar, subaylar, hakimler, din adamları bir kez evleniyorlardı. Fakirlerin zaten tek eşleri vardı. Bir kısım erkekler zaten Avrupa'yı taklit ederek tek kadınla evlenmekte idiler. Edmondo'ya göre, Türk cemiyetinin Avrupa cemiyeti haline gelmesi kadının kurtulması ile mümkün olacaktır ve bu yüzden de çok evlilik git gide azalmıştır. Eğer padişah bunu birden kaldırsaydı belki de kimse ses çıkarmayacaktı. Edmondo'ya göre, bu kurum yıkılmıştır ve artık enkazını temizlemek lâzımdır.³⁶ O dönemde yayınlanan *İctihat* dergisinde de, kadınların diledikleri gibi giyinebilmeleri, padişahın tek eşinin olması, Mecellenin kaldırılması ya da yeniden düzenlenmesi, Avrupa Medeni Kanununun kabulü ile evlenme ve boşanma şartlarının değişmesi, birden fazla kadınla evlenmenin yasaklanması yer aldığına göre,³⁷ Osmanlı aydınları artık kadın meselesini düşünme safhasına girmişlerdi.

35 Ahmet Cevdet: 1963: 25-26.

36 Amicis: İstanbul, 1986: 275.

37 Sefa: 1988 1990: 483-485.

1881'den itibaren İstanbul'da yaşamış olan Neava'ya göre, bazı Türk kadınları evlerinde esir gibidir. Ancak, dışişlerinde çalışıp, sürekli dış ülkelere giden Türk subayları eşlerine, kızlarına daha büyük hürriyetler vermekteydiler. Türk hanımlarının, dış dünyada olup, bitenlere karşı büyük ilgi duydukları gözlenmektedir. *Kuran* hükümlerine göre, saçlarını toplumda gizleyen kadınların, peçelerini kaldırıncı, Avrupalı kadınlar gibi dalgalı veya örülmüş saçlara sahip oldukları görülmekteydi. Ferace yaygındı, ama, çarşaf daha çok tercih edilmekteydi.³⁸

Şemseddin Sami, kadınların, erkeklerin oyuncağı hükmünde olmaktan kurtulmadıkça haklarını kazanmış olamayacaklarını, görevlerini tam olarak yerine getiremeyeceklerini öne sürmektedir. Ona göre, Avrupa'da kadın erkekten imtiyazlı görülse bile, gerçekte onlar da insan haklarının çoğundan yoksundurlar. Avrupa'da da kadın bir süs, bir oyuncak, bir zinet durumundadır.³⁹

Sonuç olarak, Osmanlı toplumunda kadın çeşitli hürriyetlerden, yoksundu. Çok evlilik Asya bölümünde yaygındı. Gerek sarayda, gerekse evlerde harem hayatı mevcuttu. Ancak, bütün toplumların aynı örf ve adeti benimsemeleri düşünülemez. Şunu da kabul etmek lâzımdır ki, kadının eğitim görmemiş olması, onun hak aramasını engellemiştir. Ayrıca, kültürel yönden iyi bir düzeyde olmadığı için aileye de tam katkıda bulunamamaktadır. Saray çevresi ve zengin aileler, özel öğretmenler tutarak bu açığı ispatlamışlardır. Osmanlı kadını insancıl bir yapıya, güzelliğe sahip olup, ailesine, evine sadık ve bağlıdır. Avrupalı seyyahlar bunu esasen hep doğrulamışlardır.

Osmanlılarda, özellikle, XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplumdaki değişmeler nedeni ile çok evlilik zorlamadan, kendi kendine kalkmaya başlamıştır. Bu batı dünyasında yazarlar tarafından batı düzeyinde bir ilerleme olarak kabul edilmektedir. Bunu daha çok batı ile ilişkisi olan devlet memurları uygulamışlardır.

İncelenen dönemde, Avrupa'daki kadınların da her türlü haklarını elde ettikleri, ya da elde etmek için mücadele ettikleri söylenemez. Onlar da pek çok yönden erkeklere göre, daha düşük bir sevededirler ve bir süs eşyası gibi kabul edilmektedirler.

Cumhuriyet döneminden itibaren Türk kadını her sahada haklarını elde etmiştir. Hatta, Avrupa kadınlarının elde edemediği pek çok hakkı, Avrupa'daki bazı ülkelerden daha çabuk elde etmiştir ve bugün bunları büyük bir azimle savunmaktadır.

38 Neava: 1978: 57-60.

39 Şemseddin Sami: 1996: 82-85.

Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa (1960) *Tezakir* (Hazırlayan: Cavit Baysun), Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Aksoy, Yaşar (1986) "Bir Kent, Bir İnsan", İstanbul.
- Amicis, Edmondo de (1986), "İstanbul", (Çeviren: Beynun Akyavaş), Kültür Bakanlığı.
- And, Metin (1999), "Sanatçı Cariyeler" İstanbul, *Sanat Dünyamız*, sayı 73.
- Avcı, Cemal (1990), "Atatürk'ün Laiklik Anlayışı", *ATAM*, sayı 18.
- Beyru, Rauf (2000), *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*, İstanbul.
- Çalışlar, İpek (2006), *Latife Hanım*, İstanbul.
- D' Ohsson (sene yok), *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler* (Çeviren: Zerhan Yüksel), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Heppner, Harold (1987) "Aydınlanma Çağında Batılıların Türk İmajı" Eskişehir, I. Uluslar arası Seyahat-nâmelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Bildirileri.
- Karal, Enver Ziya (1962), *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Ankara, Türk tarih Kurumu Yayını.
- Karal, Enver Ziya (1946), *III. Selim'in Hatt-ı Hümayûnları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Koç, Bekir (1996), II. Mahmut'un Hatt-ı Hümayûnları, Ankara, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Montague, Mary Wortley (1933), *Şark Mektupları*, (Çeviren: A. Refik Altınay), İstanbul.
- Montagu, Mary Wortley (sene yok): *Türkiye Mektupları*, (Çeviren: Aysel Kurutluoğlu), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Neava, Danin L. (1978), *Eski İstanbul Hayatı*, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Özkaya, Yücel (1990), "III. Selim'in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümayûnları", Ankara, *OTAM*, c.1, sayı 1.
- Raczynski, Edward, *1814'te İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat*, (Çeviren: Kemal Turan), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ricault, *Türklerin Siyasî Düstûrları*, (Çeviren M. Reşat Uzmen), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Sefa, Peyami (1988), *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi.
- Schiffer, Rheinhold (1987), "19 Yüzyıl Seyahat-nâmelerinde Türk Kadını ve Türk Erkeği İmajı, Eskişehir, I. Uluslar arası Seyahat-nâmelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu".
- Serrana, Manuel y. Sanz, *Türkiye'nin Dört Yılı*, (Çeviren: Aysel Kurutluoğlu), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.
- Şemşettin Sami (1996), *Kadınlar*, (Hazırlayan: İsmail Doğan), Ankara
- Tott, Francois de (Baron), *Teşrifat ve Teşkilâtımız*, (Hazırlayan: Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser.
- Uluçay, Çağatay (1985), *Harem*, II, İstanbul, Türk Tarih Kurumu.
- Us, Hakkı Tarık (1939), *Meclis-i Mebusan*, İstanbul, c. 1.

